

(помер у 1883 р.). Керівництво дієцезією Святий Отець до її відродження доручив луцько-житомирському єпископу.

*Володимир Матвєєв**

СУЧАСНИЙ ІУДАЇЗМ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Роль іудаїзму у розвитку єврейської громади України викликає особливий інтерес сьогодні, коли відбуваються процеси корекцій у самоідентифікації євреїв України та розвитку Єврейської громади країни. Цим пояснюється актуальність теми доповіді. Окремі питання розвитку єврейської громади та само ідентифікації євреїв вивчались деякими дослідниками (Й.Зисельс, П.Рабинович та інші), але комплексного дослідження проблем єврейської самоідентифікації в Україні на сьогодні немає.

Шляхом аналізу практичних сторін розвитку єврейської громади України і ролі сучасного іудаїзму у цьому процесі автор приходять до висновку про те, що ХХ ст. проілюструвало наявність багатьох форм єврейського самоусвідомлення.

На думку автора, іудаїзм відіграватиме більшу роль у житті єврейської громади України, як частка культурної спадщини єврейського народу. Це сприятиме зближенню української моделі єврейства із моделлю західноєвропейською. Єврейська громада України більше “професіоналізується” і продовжує розвивати свою інфраструктуру. Найбільш вірогідною моделлю єврейства України автор вважає формування специфічної української моделі із певною стабілізацією єврейської громади України через 20-25 років.

Релігійний, національний та етичний світогляд євреїв визначали протягом тисячоліть їх вірування і життєвий уклад. Проблеми єврейської самоідентифікації зберігають свою актуальність у наш час. Значний інтерес викликають процеси, що відбуваються в житті єврейських громад колишнього Радянського Союзу та роль іудаїзму у їх розвитку.

Іудейські громади існують на історичних землях України досить давно. Перші згадки про євреїв у Криму відносяться до перших століть до н.е. Це підтверджується знахідками грецькою мовою з Пантікапею (сучасне місто Керч). Історико-архітектурні пам'ятки в містах Північного Причорномор'я свідчать про те, що євреї були там досить впливовою соціальною групою. Займалися вони в основному ремісництвом і торгівлею. Є свідчення про євреїв Херсонесу та інших міст Криму. Значною подією було прийняття іудаїзму правителем Хазарії та високою знаттю у 8 ст. Після завоювання Криму Росією у 1783 р. економічне становище євреїв Криму – караїмів та кримчаків – різко погіршало й їхня культура прийшла до занепаду.

В 7-10 ст.ст. єврейські купці – радонити - мандрували із Західної Європи у країни Сходу. Одним з їхніх шляхів пролягав через землі слов'ян до Ітилю – столиці хазар. В 10-11 ст.ст. виникла єврейська громада у Києві. При цьому деякі сучасні дослідники вважають, що саме єврейські купці сприяли розвитку єврейської громади в Києві й надали значного імпульсу розвитку єврейської торгівлі у Київській Русі в наступні століття. У той же час з'явилися компактні поселення євреїв на території Східної Галичини.¹ В XVI ст. на українських землях, що входили до Польщі та Литви, оселилися окремі родини сефардів з Османської імперії та Італії. Разом з цим продовжувалася масова міграція ашкеназьких євреїв з країн Центральної і Західної Європи. В той же час там було створено систему єврейського самоврядування: кагали та земельні ваади. В XIV-XVII ст.ст. єврейські громади Києва, Львова, Володимир-Волинського відігравали важливу роль у духовному житті євреїв Європи. Євреї Києва славились особливою освіченістю (як рабанити, так і караїми).²

* Головний редактор часопису “Відкриті двері”, к.філол.н.

¹ Меламед В. Евреи во Львове (13 – первая половина 20 века). – Львов: Текоп, 1994.

² Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. – Иерусалим: Тарбут, 1988. –

Наприкінці XVIII ст. на політичній карті Європи відбулися значні геополітичні зміни, які внесли суттєві зміни у розвиток єврейських громад, зокрема, української. Розвиток капіталістичних відносин викликав необхідність реформування багатьох релігій.¹ Народи намагалися змінити застарілий суспільний устрій. Велика французька революція дарувала громадянські права, які були необхідні європейським євреям.

Геополітичні зміни та процес емансипації євреїв знесли стіни гетто. Свій доробок в зміну єврейського життя внесло XIX ст. з його ідеями єврейського національного розвитку та політичного сїонізму. Політичний сїонізм почав суттєво впливати на процеси самоідентифікації євреїв. Він підірвав твердження про те, що єврейство є тільки релігійною спільнотою, а не нацією. Різноманітні єврейські партії і організації на початку XX ст. проілюстрували поліфонічність підходів до подальшого розвитку єврейського світу й іудаїзму. Постали непрості питання визначення, самоідентифікації єврея, які загострилися ще більше у XX ст. Трагедія Холокосту й утворення сучасної держави Ізраїль вплинули не тільки на демографічні показники й міграції, але й на суттєві фактори доцентрового руху з фокусом в Ерец-Ізраїль.

Нові умови в Європі, віротерпимість почали суттєво впливати на єврейське життя. Виступаючи інтегральним фактором, що підтримує стабільність етнічної системи, іудаїзм став також дзеркалом змін у соціальній сфері, що, в свою чергу, спонукало до змін і в самому іудаїзмі. У XIX ст. іудаїзм більше не був всеохоплюючим. Процес секуляризації підвищив рівень свободи вибору й призвів до “сегментації” релігії, яка стала лише одним з аспектів життя євреїв. Якщо на початку XIX ст. в українських містечках - штетлах - усе в єврейському житті диктувалося Законом і кагалом, то з середини XIX ст. відбулися відчутні зміни, зміщення акцентів у самоідентифікації євреїв. Після ліквідації системи кагалів вона одержала суто релігійний характер. Громади допомагали своїм членам у вирішенні соціальних проблем, утриманні школи для дітей бідних євреїв, синагоги, молитовного будинку та ін.

У зв'язку з тим, що консервативна іудейська традиція вже не в змозі була задовольняти запити нових поколінь та давати відповіді на запитання, що викликали нові ситуації в Європі, зародився реформістський або прогресивний іудаїзм, який став однією з відповідей на нові умови життя. В єврейському середовищі виникло бажання залучитися до досягнень європейської та світової цивілізації і зробити до них свій внесок. Через консерватизм ортодоксів цей процес було уповільнено, та й більшість євреїв з початку не поспішала залучитися до процесу емансипації. В єврейському середовищі занадто укоренився страх перед навколишнім світом. Частина євреїв боялася посилення контактів з християнами та навернення частини євреїв у християнство. Останні проявляли свій антиіудаїзм, який і призвів значною мірою до трагедії Холокосту XX ст. Але представники єврейської інтелігенції вважали й доводили, що деякі іудейські релігійні обряди явно застаріли. Вони вирішили наблизити іудаїзм до сучасності й зробити його більш гнучким. Перебудова здійснювалася на основі певної модернізації релігійної ідеології та реформи іудейської культової практики.

Спроби оновлення іудаїзму стали називатись “реформою”. Реформісти ставили за мету привести “іудаїзм гетто” у відповідність з викликами сучасно суспільства. Новий рух в іудаїзмі був спробою запровадити рівноправність із представниками інших віросповідань і титульної нації, а також доступ до світської освіти. Реформування іудаїзму почалося в Німеччині і поступово поширилося на інші європейські країни. Починаючи з XX ст., нові умови розвитку суспільства, утвердження віротерпимості, почали суттєво впливати на єврейське життя. Реформізм виступив за необхідність еволюції відповідно до вимог часу і підтримку динамічного характеру релігії. Реформістський іудаїзм, що виник за умов наданого громадянам права на свободу асоціації для відправлення релігійних культів, висунув нове визначення єврея як особи, що сповідує іудаїзм, який в основному розглядається як етична доктрина.

¹ Див.: Вебер М. Избранные произведения: перевод с нем./сост., общ. ред. и послесловие Ю.Д. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990.

В середині самого іудаїзму релігійна свобода була ознакою його прогресивного розвитку. Антагонізм між реформістським й ортодоксальним напрямками в іудаїзмі викликав в середині XIX ст. появу консервативного іудаїзму. Ідеологи цього напрямку виступали за синтез традиції з поступовими реформами. Як і ідеологи прогресивного іудаїзму, вони стверджували, що протягом історії іудаїзм пристосовувався до змін в житті суспільства, та що життя в сучасному суспільстві не може не призводити до певних змін як в релігійній концепції, так і в практиці. Але, на відміну від реформістів, вони стверджували, що зміни повинні бути поступовими й не торкатися основних принципів іудаїзму.

У XIX ст. ідеї Єврейського Просвітництва (Хаскалі), ідеї прогресивного іудаїзму проникли до Російської імперії. Історично склалося так, що євреї, які мешкали на західних землях України, та євреї на східних українських землях мали певні відмінності (порівняйте певні відмінності і у “східних” та “західних” українців). В Україну прогресивний іудаїзм приходив у 19 ст. разом зі створенням реформістських громад і будівництвом синагог. Прогресивний іудаїзм став розвиватися в Україні з Галичини. Львів стає одним з центрів єврейського Просвітництва на території Галичини. Важливим центром поширення Хаскалі і прогресивного іудаїзму була також Одеса. Цьому сприяла значна чисельність вихідців з Німеччини і Галичини в Одесі. Багато євреїв бажали усвідомити себе євреєм у новому вимірі. Усе зростаючий вплив реформістсько-просвітителів зіштовхувався з конфронтацією з боку єврейських ортодоксів. Адже, наприклад, на відміну від США, ультраортодоксальні традиції були надзвичайно сильними в Україні. Незважаючи на це, й переборюючи опір ортодоксів, єврейські юнаки і дівчата почали захоплюватися світською літературою і літературою на івриті. У 1846 р. євреям було відкрито доступ у середні школи і університети.

Хаскала викликала значні суперечки й у єврейських громадах Галичини. В першій пол. XIX ст. у Львові склалися складні відносини між ортодоксами, просвітителями, реформістами і хасидами. Але прагнення ортодоксальної синагоги не змогли зупинити ані реформістів, ані хасидів.¹ Разом з тим, Просвітництво в Галичині відрізнялося від Просвітництва у Німеччині. Галицькі просвітителі (маскілім) в цілому зберігали етнічні та культурні особливості єврейського життя. Галицьке просвітництво внесло своїми працями на івриті досить значний внесок до вивчення єврейської спадщини.² Єврейські просвітителі доводили, що ортодоксальний іудаїзм не є сталою та незмінною формою іудейської релігії, бо ж закони Халахи змінювалися і раніше. Яскравий представник галицького Просвітництва Р.Нахман Крохмаль (1785-1840) намагався відобразити кризу епохи Просвітництва за допомогою нею ж вироблених філософських форм того часу. За допомогою ідей Гіллеля він довів, що протиріччя між історичним іудаїзмом й сучасним раціоналізмом швидше вигадане, ніж існуюче. Сучасна ортодоксія також не в силах була призупинити процеси асиміляції.³ Оцінивши ситуацію, яка була надзвичайно складною (процеси асиміляції та навернення у християнство), Моше Гесс (1812-1875) дійшов висновку, що лише єврейське національне піднесення зможе врятувати іудаїзм та єврейську громаду. “В національному відродженні і лише в ньому, - пише він у своїй відомій праці “Рим і Єрусалим”(1862), - релігійний геній євреїв, подібно легендарному багатирю, держить нову силу й справдиться пророцького духу”. Патріотизм Гесса живився універсальними ідеалами єврейського месіанства. В Україні імперії почалося єврейське національне піднесення, нав'язане значною мірою емансипацією.

Після масового знищення євреїв під час повстання Б. Хмельницького (1648-1654) на лівобережній Україні, що пізніше відійшла до складу Росії, практично не залишилось єврейського населення. Знищення євреїв в Україні знов отримало масовий характер у 18 ст. під час гайдамацького руху. Як відповідь на ситуацію, що склалася, після знищення значної частини єврейства України, з другої половини XVIII ст. в Україні зародився й

¹ Меламед В. Евреи во Львове (13 – первая половина XX ст.). – Львів, 1994. – С. 103-105

² Див. Mendelsohn Ezra. The Jews of East Central Europe between the World Wars. – Bloomington: Indiana University Press, 1983. – p.p. 19-20

³ Джонс Пол. Історія євреїв. – К.: Альтернативи, 2000. – С. 380-381.

поширився ще одна нова течія в іудаїзмі - хасидизм. Засновником якого був уродженець Подолії Баал Шем-Тов (Бешт). Центром нової течії в іудаїзмі став Меджибож. Якщо до прогресивного іудаїзму залучалися інтелігенти та інтелектуали, то представниками хасидизму були переважно прості неосвічені євреї містечок.

Російська влада не давали можливості євреям не тільки переселятися з України, але й виїжджати до Малоросії (укр. автономії в Росії у 1667-1793). Дискримінаційні щодо євреїв укази видавав Петро I. Жорстоку позицію до них займала і Єлизавета Петрівна. Іншу політику щодо єврейства в Росії зайняла Катерина II. В ті часи вони почали активно заселяти степові райони Причорномор'я. Указом 1791 р. Катерина II поклала початок "смузи осілости", за яким євреям було дозволено "користуватися правом громадянства та міщанства" тільки в Білорусії й Новоросійському краї, включаючи Крим.

Розкриваючи розвиток єврейського націоналізму в Україні, цікаво було б згадати особливості процесів національного ренесансу східно галицьких євреїв, який розпочався у 90-ті роки XIX ст. Особливу увагу привертають українсько-єврейські відносини періоду ЗУНР. Історик М.Гон з цього приводу зазначає: "Вітаючи зростання національної свідомості євреїв, їхню боротьбу за побудову власної держави в Палестині, українці вбачали ренесанс єврейської нації в образі нового єврея, що вийшов з лона разом з іншими національними меншинами. На жаль, роки українсько-єврейської співпраці і порозуміння (1918-1920) змінилися тенденцією єврейського сепаратизму (1922-1924), а польсько-єврейська угода 1925 р., на думку українців, – "стала могилою єврейського емансипаційного руху".¹

Чимало євреїв Східної Європи сприйняли громадянські права і свободи, що одержали вони в багатьох європейських країнах, їхні успіхи у комерції, наукових і державних кар'єрах, як наближення месіанського позбавлення. В Російській імперії сила рабанистичних традицій перетворила рух Хаскали у знаряддя єврейського національного піднесення. З діяльністю Переца Смоленського (1842-1885) Хаскала одержала певні риси національного характеру. Саме П.Смоленський вніс до середовища єврейської інтелігенції Росії ідею національної самосвідомості. Його націоналізм був патріотизмом без Батьківщини. По суті він показав духовний націоналізм діаспори, вважаючи, що євреї повинні заявити перед обличчям всього світу, що вони становлять одну націю, хоч і не мають своєї держави.

Жорстока реакція після вбивства царя Олександра II і трагедія першої хвилі погромів дали нові імпульси до подальшого піднесення єврейського національного руху в Росії. Першим закликком стала праця Л.Пінскера з Одеси (1821-1891) під назвою "Самоемансипація", яке реакція на антисемітську кампанію у Франції під час "Справи Дрейфуса". А в 1895 р. побачила світ відома праця Т.Герцля "Єврейська держава" – класичний твір сіонізму. Тоді сіонізм зіткнувся із сильною протидією з боку ортодоксального іудаїзму. Ортодокси вважали його "викликом Небу", а також боялися його світського впливу на євреїв. Представники реформістського іудаїзму вбачали у той час в сіонізмі громадський виклик, що підривав в очах всього світу ідею про те, що єврейств не нація, а релігійна спільнота. Разом з тим, і серед лідерів рабинизму були такі, які активно закликали ортодоксальних євреїв підтримати сіоністський рух. До таких належав Абрам Іцхак Кук (1868-1935), перший головний рабин Ізраїлю. Він дотримувався точки зору про те, що національний рух, незважаючи на свої світські форми, в кінцевому рахунку, за своєю суттю – релігійний і народжений особливим духом набожності.

Процес формування особливостей сучасного іудаїзму в основному було завершено у 70-ті роки XX ст. після приєднання основних напрямків іудаїзму на Заході до Всесвітньої сіоністської організації.

Загалом, вплив реформістів в Україні було послаблено у зв'язку з заснуванням із розвитком перших палестинофільських, сіоністських організацій. В організованих сіоністами школах викладання велося на івриті, працювали курси івриту і єврейської

¹ Гон. М. Проблема національного ренесансу євреїв Галичини і 20-ті роки нашого століття//Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції 8-9 грудня 1993 р. - Київ, 1995. - С.43-48

історії. Але спроби заснувати єврейські школи з викладом світських дисциплін не принесли очікуваного результату, оскільки на землях України зберігався сильний вплив ультра ортодоксального іудаїзму.

У перші післяреволюційні роки продовжувався розвиток єврейської культури на ідиш й івриті, поширення сіонізму. Надалі підтримку радянської влади одержали тільки школи на ідиш з викладанням світських предметів. У 20-30 роки хедери й ешиви були закриті, а іврит – поставлений поза законом. На відміну від дискримінації в царській Росії, що базувалася перш за все на християнському антиіудаїзмі, радянська влада формувала радянську людину, знищуючи релігійні й культурні коріння народів Радянського Союзу.

В офіційних документах громадянина Радянського Союзу в п'ятій графі зазначалася “національність”. При цьому євреєм вважався той, у кого євреями були батько і мати, а якщо батьки були різних національностей, то залишалося право вибору національності або по батькові, або по матері.

У 1970 р. в Україні мешкало 777 тис. євреїв, з них лише 13 тис. – у сільській місцевості. Відбувалися міграції в межах Радянського Союзу та асиміляційні процеси. Міжнаціональні шлюби становили 50-55%. Національна самосвідомість зберігалася значною мірою завдяки державному та побутовому антисемітизму. У 1970-1980-ті рр. чисельність єврейського населення продовжувала зменшуватися. В 1979 р. вона становила приблизно 634 тис. євреїв. На початку 1980-х рр. влада посилила тиск на євреїв, що виступали за відродження національної культури і добивались імміграції до Ізраїлю. Та вже з другої половини 1980-х рр., завдяки політиці “перебудови”, в Україні почали створюватися товариства єврейської культури й інші єврейські організації. У 1960-80-ті рр. були спроби відродити єврейську культуру, літературу на ідиш, але їхнє реальне відродження почалося в 90-ті роки минулого століття в незалежній Україні. Крім культурно-просвітницьких програм вони виступали з політичними вимогами.

Єврейські організації періоду перебудови мали в основному форму товариств або клубів єврейської культури. Одним з перших було створено Товариство єврейської культури ім.Шалом Алейхема у Львові й Київське міське товариство єврейської культури, що перетворилось у республіканське. Подібні єврейські організації почали об'єднуватись. Виникло кілька “парасолькових” єврейських організацій загальноукраїнського масштабу: Республіканське товариство єврейської культури (1990 р.), Асоціація єврейських організацій та громад України (1991 р.), Єврейська рада України (1992 р.), Об'єднання іудейських релігійних організацій України (1992 р.), Маккабі-Україна (1994 р.). У 1991 р. було створено Асоціацію єврейських організацій та громад України (Ваад України), якій влада намагалась протиставити Товариство єврейської культури України. Почали працювати такі ізраїльські та міжнародні єврейські організації, як ЄА “Сохнут-Україна”, Американський єврейській розподільчий комітет “Джойнт” та інші. Надзвичайно широкого масштабу набула еміграція євреїв.

Відродження іудаїзму та можливість повернення євреїв до більш традиційної самоідентифікації через різні напрямки в іудаїзмі пов'язане з створенням незалежної України. Символічно, що сучасний розвиток прогресивного іудаїзму в Україні збігається з набуттям нею державності і розвитком у країні демократії та релігійної свободи. При цьому важливо зазначити, що на думку деяких дослідників, однією з історичних особливостей євреїв України були певні риси бі-національності. Це дозволяє деяким дослідникам вбачати у євреях Росії і України особливу субетнічну спільноту, не тотожну ашкеназам,¹ та відносити євреїв, які мешкали протягом кількох століть у західному регіоні України (саме – у Галичині), який довгий час знаходився у складі інших держав (Польщі та Австро-Угорщини) до іншого своєрідного субетносу – галицького єврейства. На думку П.Рабиновича, вирішення проблеми національної (само)ідентифікації євреїв ускладнюється тим, що українським євреям притаманне розходження (протиріччя) між

¹ Юхнева Н.В. Русские евреи как субэтническая общность: проблема этнического выживания. Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. – Т. 1. – М., 1992. – С. 44-45

суб'єктивним етнічним відчуттям, тобто внутрішнє усвідомленню ідентифікації себе як євреїв, та об'єктивним набором національно-духовних рис, показників, тобто зовнішньою ідентифікацією, як представників частіше за все російського, українського населення.¹ В сучасній Україні єврейська самосвідомість залишається дуалістичною: "російські євреї" або "українські євреї". С.Орлянський вважає, що більшість російських і українських євреїв почали сприймати релігію як певний елемент своєї національної культури і вже не ототожнюють її зі своєю національною приналежністю, як це було раніше.² М.Членов пише, що "єврейство вступає у XXI ст. набагато більш розрізненим, ніж це було сто років тому назад. Сьогодні в єврейському житті немає більше теми, котра примусила б об'єднатись представників протидіюючих частин єврейства".³ «Традиційна модель», де єврейська ідентифікація в основному, конфесійна, на думку Н.Горовської, для основної маси євреїв колишнього Радянського Союзу, де національна самосвідомість скоріше етнічна, ніж релігійна, тане. Разом з тим, думка цього автора про те, що зараз в Україні розробляється інша модель – світська міська громада, що інтегрує в себе і синагогу, здається нам малоімовірною.⁴ Більш слушним є припущення Й. Зисельса про розвиток нового типу міських громад, існуючих сьогодні в багатьох західних країнах, які об'єднують і релігійних, і нерелігійних євреїв.⁵

Таким чином, іудаїзм як ідентифікатор єврейської ідентичності, до XIX ст. відігравав в єврейському середовищі основну роль. Релігійне історично переплітається з етнічним. За даними наукових досліджень, з самого початку історії людства релігійний культ вплітався в життя племен і народів. Особливо це стосується євреїв, оскільки іудаїзм виник як національна релігія, а виклики XIX та XX ст.ст. проілюстрували різноманіття самовизначення євреїв у світі. Релігійний культ відбивав особливості культури та побуту, а релігійні обряди, в свою чергу, приймали характер етнічних явищ. При цьому в історії навряд чи ми зможемо віднайти приклади абсолютного збігу національного й релігійного. Наприклад, в біблійний період євреем вважався той, хто належав до іудейського національно-релігійного співтовариства. Після падіння Ізраїльського та Іудейського царств та виникнення значної кількості змішаних шлюбів, Езру (5 ст. до н.е.) хвилювало подальше ослаблення національно-релігійної свідомості у євреїв. Тоді він став визначати приналежність до єврейської громади, в першу чергу, на основі релігійного критерію. Єврейська громада визнавала своїми членами лише тих, хто брав на себе відповідні релігійні зобов'язання.

Якщо раніше іудаїзм лежав в основі національної самоідентифікації євреїв, то в XIX-XX ст.ст. емансипація та секуляризація європейського єврейства викликали необхідність у модерному визначенні євреїв. Якщо ще в XVII-XVIII ст.ст. приналежність до єврейства визначалася галахічними критеріями (походження від матері-єврейки або прийняття іудаїзму), то з приходом епохи емансипації релігія значною мірою перестала слугувати основою правового статусу. Були й такі, які вважали, що антагонізм між єврейством й оточуючим його середовищем можна буде подолати, якщо іудаїзм буде проголошено однією з релігій, що прийняті в даному суспільстві поряд з католицизмом та протестантизмом, або єврейство буде розглядатися не як релігійна, а як культурно-етнічна група. Вибір релігії почав розглядатися значною мірою як особиста справа індивідуума. Розпалася єдина форма самоідентифікації євреїв. Змінився й сам характер єврейської громади. Більшість євреїв стала сприймати іудаїзм як елемент національної культури та пропонувати єврейську культурну традицію для визначення єврейської ідентичності.

¹ Рабинович П. Национально-восстановительные тенденции в еврейской среде современной Украины // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков-Запорожье, 1998. – С. 33

² Орлянський С.Ф. Из истории евреев Украины. Сборник статей. Запорожье, 2002. – С. 14.

³ Членов Михаил. На грани веков//Еврейский обозреватель. – 2000. - № 1.

⁴ Див. Орлянський С.Ф. Из истории евреев Украины. Сборник статей. – Запорожье.- 2002.- С. 15.

⁵ Зисельс Й. Если я только для себя.... – Киев, Институт иудаики, 2000. – С. 122.

XX ст. проілюструвало наявність багатьох форм єврейського самоусвідомлення. Історія євреїв України характеризується безперервним процесом взаємодії протилежних ідей та антагоністичних тенденцій: етики та ритуалу, універсалізму націоналізму, обраного народу та рівності усіх людей, відданості своїй історичній Батьківщині і т.п. Яка ж ситуація склалася в єврейській громаді України сьогодні?

В пострадянському єврействі відбулись радикальні зміни – політичні, демографічні, соціальні та психологічні. Значно зріс рівень урбанізації. Соціально-політичний контекст життя євреїв СНД наблизився певною мірою до західного.

Єврейська громада України є найбільшою в СНД. До її визначальних рис дослідники цілком справедливо відносять об'єднання світського і релігійного напрямків діяльності; відсутність “єврейських воєн” між основними єврейськими організаціями на загальноукраїнському рівні та між “парасольковими” організаціям. Останніми роками досить вдало відбувається поєднання общинного та емігрантського напрямків у діяльності громади. Можна також говорити про те, що існують основи професійної інфраструктури громади (єврейська освіта, структура соціальної та гуманітарної допомоги, єврейські ЗМІ і та інші).

Один з основних дослідників общинного будівництва в Україні Й.Зисельс справедливо виділяє наступні основні напрямки діяльності Єврейської громади України: соціальна і гуманітарна допомога, єврейська освіта, наукові дослідження в галузі іудаїки, допомога релігійним общинам, молодіжні програми, єврейська культура, пам'ять Холокоста, збереження єврейської спадщини, підготовка кадрів, міжконфесійні проекти.¹

Не можна не відзначити й історичну соціальну неоднорідність єврейського населення України як один із суттєвих факторів його етнополітичних та духовно-культурних орієнтацій. Мається на увазі не вузько класовий підхід до соціуму, адже класове розшарування суспільства є лише одним із проявів його соціальної неоднорідності.

В єврейському світі визначилися дві основні системи організацій. Одні є організаціями общинного типу, до яких входять безпосередньо фізичні особи, інші – об'єднаннями і асоціаціями, до яких входять представники цих структур, юридичні особи. Провести границю між цими типами організацій іноді надзвичайно складно. Чимало організацій в Україні зароджувалися як громади. Так було, наприклад і з Київською громадою прогресивного іудаїзму, яка виникла у 1991 р. Майже відразу, вона почала розвиватися як асоціативна структура. Потім кілька громад Прогресивного Іудаїзму України об'єдналися у Релігійне Об'єднання Громад Прогресивного Іудаїзму України (1998 р.). Так було і зі створенням ортодоксальних іудейських громад і з подальшою організацією Єврейської Конфедерації України.

За 11 років свого відродження в Україні сучасний іудаїзм значно поширився. Він користується значною увагою і повагою з боку перш за все, єврейської інтелігенції. Розвитку руху сучасного іудаїзму й общинних програм значно допомогло створення Інституту сучасного іудаїзму по підготовці общинних працівників – Махону, який працював у Москві (1993-1995), у Києві (1997-1999) і з 1999 р. – по цей час – знову у Москві. Цьому також сприяло і сприяє проведення Всесвітнім союзом прогресивного іудаїзму (ВСПІ) шоквартальних освітніх семінарів для общинних лідерів. У 1994 р. громади сучасного іудаїзму працювали у Києві, Тернополі, Черкасах і Корсунь-Шевченківському. У 1998 р. в Україні функціонувало 13 громад прогресивного іудаїзму. Об'єднання є членом ВСПІ, що об'єднує євреїв реформістського, ліберального і ре конструктивістського іудаїзму в різних країнах світу і є найбільш чисельним напрямком в іудаїзмі. Досвід західних країн показує, що найбільш прийнятною формою іудаїзму для єврейської діаспори є сучасний іудаїзм. Саме іудаїзм залишається одним з найважливіших шляхів до самоідентифікації євреїв України.

¹ Див. Зисельс Й. Вказана праця.

Найбільші громади прогресивного іудаїзму функціонують у таких містах як Київ, Сімферополь, Харків, Керч, Феодосія, Євпаторія, Львів, Черкаси, Вінниця, Одеса, Кіровоград.

Паралельно з громадами у Києві створювалося Товариство ім. Шолом-Алейхема. Створені громадські організації відіграли свою роль у задоволенні інтересів і прагнень асимільованих радянських євреїв у перші роки відродження єврейського життя в незалежній Україні. І вже з середини 90-х років ХХ ст. починається етап розвитку професійних єврейських структур (з усіма їх ознаками), що продовжується сьогодні. При цьому єврейські громадські організації в державі значно знизили свій вплив на євреїв України. Важливим чинником сьогодення є той факт, що останніми роками єврейські бізнесмени України почали не просто спонсорувати громаду, а брати активну участь в управлінні нею. Значну позитивну роль у розвитку громади відіграють рабини. Їх діяльність значною мірою більш незалежна, ніж діяльність багатьох функціонерів різноманітних єврейських організацій. Робота рабинів значно посилює громаду й ефективність її діяльності. В регіональних громадах продовжується процес формування факторів, необхідних для формування общинних робітників, єврейських професійних діячів тощо.¹

Разом з тим, і сьогодні більшість євреїв є нерелігійними. Так, за даними Єврейської наукової ради (м. Москва) релігійні євреї складають в Росії й Україні не більше 3% від загальної кількості євреїв (1% - відвідують синагогу практично кожного дня, 2% - моляться дома). Дотримуються традиції тією чи іншою мірою – близько 10%.² За даними дослідження ідентифікації євреїв колишнього Радянського Союзу, проведеного на початку 90-х рр., не більше 6% єврейського населення належало до віруючих іудеїв. Приблизно третина заявила, що іудаїзм є більш привабливим для них порівняно з іншими віросповіданнями, а для 13% більше привабливим виявилось християнство.³ Ще раз підтвердилася теза про те, що представники одного народу можуть сповідувати різні релігії. На думку М.Членова, дослідження підтвердили релігійну байдужість, виховану ще радянською владою. Ліквідація у паспортах та інших документах граfi “національність” висуває національно-релігійну самосвідомість, як визначальний фактор етнічної самоідентифікації українського єврейства. При цьому варто зазначити, що в сучасному українському суспільстві в цілому відбувається зростання релігійної свідомості. Це стосується повною мірою і зростання релігійної свідомості в єврейському середовищі. Разом з тим, синагоги стають центром єврейського життя в основному на єврейські свята, і лише 5-6% євреїв України дотримуються релігійних звичаїв.

Якщо до ХХ ст. для євреїв надзвичайно важливими і актуальними були питання виборювання віротерпимості і рівноправ'я, протистояння християнському антиіудаїзму, у ХХ ст. трагедія Холокосту, державний антисемітизм на теренах колишнього Радянського Союзу з асиміляцією, акультурацією та заміною на національно-атеїстичну ідентифікацію, то на порозі ХХІ ст. актуальними залишаються пошуки шляхів подальшого розвитку нової єврейської громади України, в якій значну роль відіграватиме сучасний іудаїзм.

Не можна не зазначити вплив значної кількості здебільшого асимільованих репатріантів з України та інших країн колишнього Радянського Союзу, як правило, негалахічних, на етно-релігійну ситуацію в Ізраїлі, де сьогодні панує ортодоксальний іудаїзм. Тому постійно точаться гарячі дискусії та обговорюються чинники самоідентифікації ізраїльтян. Так, наприклад, у березні 2002 р. кнесет (парламент Ізраїлю) прийняв закон, що відміняє графу “національність” в паспортах ізраїльтян. Однак консервативні сили робили все, щоб він не пройшов. Походження від матері-єврейки

¹ Див.: Зисельс Й. Єврейська громада України: стану і перспективи//Збірник наукових праць “Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи”. – К.: Інститут юдаїки, 1998. – С. 55-63.

² Зисельс Й. Развитие общинного процесса в Украине // Евреи Евразии, № 1 (1), 2002. -- С. 17.

³ Членов М. Быть евреем. Вчера. Сегодня. Завтра// Проблемы существования в диаспоре. - Минск, 2001.

(ідентичність “по крові”) та сповідування іудаїзму чи проходження гіюру (ідентичність “по вірі”) зберігаються в якості критеріїв єврейської національної ідентичності. Саме вони закріплені і в ізраїльському Законі про повернення.

За даними Держкомстату України та ізраїльських організацій в Україні останніми роками посилюється процес рееміграції євреїв, що раніше виїхали на місце постійного помешкання до Ізраїлю, США та інших країн. Сьогодні можемо констатувати, що не виправдалися прогнози єврейських організацій, які раніше вважали, що майже всі “радянські євреї” іммігрують до Ізраїлю. Більш того, в єврейських громадах і організаціях України саме реемігранти, які здебільшого зберігають добрі контакти з Ізраїлем чи США, стають суттєвими факторами розвитку єврейської громади України. Поки що контроль за розвитком єврейської громади України знаходиться в руках ізраїльських та міжнародних організацій, які надають громаді суттєву матеріальну допомогу.

Представники національних меншин утворюють близько 2,5% релігійних організацій України. За статистичними даними в іудеїв на сьогодні в Україні зареєстровано 285 релігійних організацій різних напрямків іудаїзму. За інформацією “РП” найбільше єврейських організацій на Вінниччині (22), Донеччині (20), Житомирщині (17), Києві (19). У відсотках до загальної кількості іудейські організації по Україні мають таке розташування: Волинь – 2,8%; Північ – 14,7%; Слобожанщина – 7%; Галичина – 4,2%; Поділля – 9,8%; Степ – 10%; Закарпаття – 3,5%; Подніпров'я – 6,3%; Схід – 11,2%; Буковина – 3,55; Південь – 10,55; Крим – 6%.¹

За даними перепису населення, в Україні в 2002 році проживало 103,6 тисяч євреїв. Порівняйте динаміку: 1926 р. – 1574,4 тис.; 1959 р. – 840,3 тис.; 1970 р. – 776,0 тис.; 1979 р. – 632,6 тис.; 1989 р. – 486,3 тис.; 2002 р. – 103,6 тис. За даними ізраїльської організації “Натів” в Україні сьогодні мешкає приблизно 200 тис. євреїв, за даними Єврейської агенції для Ізраїлю “Сохнут-Україна” – 215 тис. євреїв, а за даними єврейських організацій України – понад 400 тис. євреїв.

При цьому варто враховувати, що єврейське населення в основному мешкає у містах, що накладає свій відбиток на специфіку ситуації та її розвиток. При такій ситуації слід прогнозувати подальший розвиток саме міської єврейської громади в Україні.

Незважаючи на еміграцію з України протягом 1989-2001 рр., тільки за офіційними даними в Україну повернулось 6 532 єврея, з них з Ізраїлю – 2 534, з США – 292, з ФРН – 335 осіб.

В Україні працює понад 200 єврейських організацій – релігійних, світських, культурних і молодіжних. Діють недільні й денні школи. Працює певна кількість синагог, а також різноманітні культурно-освітні структури. В нашій державі нараховується близько 100 ортодоксальних й близько 50 реформістських іудейських громад. Найбільш активними з ортодоксів є карлін-столинські хасиди та Хабад. Разом з тим, вони певною мірою розпорошені тим, що частина з них належить до Об'єднаної Єврейської Громади України, Єврейського Конгресу України, а решта більшою мірою залучена до діяльності Єврейської Конфедерації України. Зазначені ультра ортодоксальні іудейські організації не знаходять спільної мови у вирішенні деяких актуальних питань, що накладає значний відбиток на ефективність їхньої діяльності.

Кількість охоплених діяльністю громад прогресивного іудаїзму складає 14-15 тис. осіб. Кількість культових споруджень, що знаходяться у власності громад Руху – 5, інші приміщення орендуються. Працює більше двадцяти рабинів, з яких лише один – Рабин Олександр Духовний, головний рабин Києва і України громад прогресивного іудаїзму, – є громадянином України.

Основні засади прогресивного іудаїзму ґрунтуються на основах іудаїзму. В сучасній Україні простежується толерантне ставлення і взаємовідносини між єврейською громадою України та представниками інших релігій: християнства, мусульманства та інших. Більш того, лідери прогресивного іудаїзму виступали і виступають ініціаторами

¹ Див.: Релігійна панорама. –2003. -- № 4. - С. 59.

розвитку міжрелігійного та міжконфесійного діалогу (за умов збереження і недоторканності основних релігійних засад). Зустрічі Рабина Олександра Духовного, Головного Рабина Києва і України громад Прогресивного іудаїзму, з Кардиналом Любомиром Гузаром, главою УГКЦ (2002 р.), лідерами лютеранської церкви (2003 р.) безсумнівно сприяють покращенню діяльності громад, життя у суспільстві, очищенню історичної пам'яті народів, представників різних релігій.¹

Поряд з тим важко назвати доброзичливими и конструктивними відносини між лідерами ортодоксального, консервативного і прогресивного напрямками іудаїзму в Україні, хоч на сьогодні на всеукраїнському рівні немає “єврейських війн”. (Певний дисонанс й розкол Єврейської громади України вже внесло обговорення місця будівництва Меморіально-общинного центру “Спадщина” в районі Сирця, м.Київ). Основними предметами суперечок є не стільки ідеологічні розходження, скільки розподіл власності та боротьба за чисельність й представництво громади/громад. Певні сподівання на більшу злагоду і конструктивну співпрацю лідерів різних єврейських організацій і громад в Україні покладаються на З'їзд євреїв України, що має відбутися у вересні ц.р. у м. Києві.

Ультра-ортодоксальні іудейські організації схильні навіть не визнавати Рух повноцінним напрямком в іудаїзмі. Мали місце спроби тиску на реформістів і через місцеві органи влади з реєстрації ряду громад прогресивного іудаїзму в нашій країні. При цьому слід зазначити, що подібні проблеми, виникають в основному на рівні керівників на місцях. В умовах загрози національній і релігійній унікальності тих чи інших етнорелігійних спільнот піклування про релігійну чистоту переважає турботу і зусилля по збереженню народу. В певних колах формується навіть думка про захист свободи релігій, лише як про виборювання рівності свого релігійного напрямку, своєї релігійної організації. Тим самим значно звужується саме поняття релігійної свободи. Протиріччя між лідерами різних напрямків іудаїзму в Україні виявив унікальний круглий стіл, що проходив вперше за всю історію України у жовтні 2000 р. на базі Ізраїльського культурного центру при Посольстві держави Ізраїль в Україні (м. Київ). В його роботі взяли участь лідери різних єврейських організацій і громад у нашій країні. При зваженій, толерантній позиції лідерів прогресивного іудаїзму, непримиренну позицію під час дискусії виявили ортодокси.² На сьогодні складність примирення євреїв різних єврейських організацій та напрямків в іудаїзмі, а також слабкість матеріальної бази є проблемами для подальшого ефективного розвитку єврейської громади України.

Варто особливо підкреслити, що єврейська громада України не відчувала і не відчуває проявів державного антисемітизму, характерного для періоду радянської влади. Певні прояви побутового антисемітизму мають місце, як і в будь якій іншій країні. Мають також місце публікації антиізраїльського та антиєврейського спрямування, з боку певних груп. Але вони є проявами окремих груп, а не впливових політичних кіл України.

Після терактів 11 вересня у США і дій терористів на Близькому Сході у єврейських громад виникли серйозні проблеми з фінансуванням не тільки соціального захисту людей похилого віку, але й з розвитком інших програм громад. У зв'язку з цим єврейські організації продовжують розвивати безпосередні контакти з єврейськими організаціями та громадами-побратимами США, Ізраїлю, Великобританії, Канади та інших країн. Активізується робота із спонсорами в Україні.

XX ст. проілюструвало наявність багатьох форм єврейського самоусвідомлення. Швидка модернізація життя, зокрема, єврейського життя зіштовхується з проблемою значного послаблення релігійної традиції в сучасному секуляризованому суспільстві. Варто зазначити, що і в економічно розвинених США продовжують розвиватися процеси асиміляції, “розчинення” євреїв. В єврейському житті, в середовищі євреїв, охоплених усіма напрямками іудаїзму мають місце змішані шлюби, асиміляція. Так у Великобританії сьогодні більше 70% шлюбів укладається між іудеями і представниками інших конфесій,

¹ Див., напр.: Матвеев В.І. Бог у нас один // Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин. – К.: Гнозис, 2001. – С. 242-248.

² Матвеев В.І. Круглий стіл «70 ликов Торы» // Відчинені двері. - 2000. - № 2.

інших національностей. Фактом є значна кількість зросійщених асимільованих євреїв на теренах колишнього Радянського Союзу. Тому головне сьогодні – запобігти подальшій акультурації та асиміляції євреїв.

За умов економічної глобалізації глобалізується й релігійний процес, виявляючи такі його сучасні тенденції, як індивідуалізм та етизацію. Свобода релігії надала реальну можливість вибору й розвитку нового. На прикладі США, американської нації, очевидно, що наявність релігії в її традиційному розумінні самовідчуття, вже не є обов'язковою в модерному світі. Разом з тим, в усі часи єврейські інтелектуали вважали єврейській націоналізм не абсолютною метою, а засобом посилення іудаїзму й месіанських ідеалів удосконалення на благо всього людського роду. Цілком природно, що зміни в українському суспільстві, що відбулися останніми роками, не могли не призвести й до зміни моделі ідентифікації євреїв. Спостерігається не просто складність, а поширення протиріч у національно-культурних процесах в єврейському середовищі України. Разом з цим, релігія, на нашу думку, відіграватиме більшу роль, як частка культурної спадщини єврейського народу.

Важливою складовою культури є мовна культура, мовна поведінка євреїв. Як культура впливає на мову, так, у свою чергу, мова впливає на культуру. Мовна поведінка євреїв України певною мірою відбиває як ситуацію у громаді, так і її подальшу орієнтацію. Більшість єврейського населення України на сьогодні використовує російську та українську мови, а частина (у родині та синагозі) - ідиш. Сучасний іврит, за винятком частини науковців та інтелектуалів, вивчається здебільшого з метою подальшої імміграції до Ізраїлю.¹ Іврит залишається мовою іудейської культової практики, хоч багато служб в єврейських громадах України ведеться двома мовами, або із значними коментарями з перекладом на українську або російську мову.

Єврейська громада України, як вже зазначалося, більшою мірою професіоналізується і продовжує розвивати свою інфраструктуру. На сьогодні в Україні можна виділити такі моделі єврейської громади, що працюють:

єврейська громада дореволюційного/довоєнного типу,
сучасна західноєвропейська модель,
північноамериканська модель,
чимало громад орієнтовано на Ізраїль,

нова модель нової громади “пострадянської” єврейської цивілізації, або нова модель українського єврейства.

Те, що сьогодні сприймається як єврейські національні риси, якості, закладено саме іудаїзмом. У зв'язку з цим існування єврейської громади України без іудаїзму – в тій чи іншій його формі – вважається сьогодні більшістю єврейських лідерів неможливим. Аналіз взаємодії єврейських громад західної діаспори і української, а також поширення реформістського іудаїзму в Україні, говорить про вірогідне посилення релігійного компоненту в житті єврейської громади України. Це, в свою чергу, сприятиме зближенню української моделі єврейства із моделлю західноєвропейською.² Взагалі, найбільш вірогідною моделлю єврейства України є формування специфічної української моделі єврейства й стабілізація Єврейської громади України через 20-25 років. Майбутнє за розвитком нового типу громад в Україні, що об'єднуюватимуть в собі релігійних та нерелігійних євреїв. Сучасна синагога в Україні не обмежується лише богослужінням. В ній проводиться велика клубна робота. Йдеться не тільки і не стільки про ставлення до єврейської релігії, як такої, скільки про іудаїзм, як культурний фактор, що становить важливий аспект національної самосвідомості євреїв. Більшість євреїв сучасної України,

¹ Матвеев В.И. Язык и культура: некоторые аспекты исторических и современных контактов славянских и еврейских языков // Kalbotyга. Сборник научных трудов Вильнюсского университета.– 1992, № 43 (2).– С. 5-12.

² Матвеев В.И. Релігійна свобода в іудаїзмі і проблема національної само ідентифікації євреїв // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник.. – К., 2002. – С. 103-108.

в якій є все необхідне для створення общинної структури нового типу, сприймають іудаїзм, як елемент своєї національної культури.

Кардинальні геополітичні зміни, що відбулись у ХХ ст. ще більшою мірою зробили актуальним пошук і корекцію шляхів подальшого розвитку сучасного єврейського світу, невід'ємною частиною якого є єврейська громада України.

*Микола Новиченко**

НОВІ РЕЛІГІЇ НА КОНФЕСІЙНІЙ КАРТІ УКРАЇНИ

Характерною ознакою другої половини ХХ ст. є поява і бурхливий розвиток новітніх релігійних рухів. За визначенням сучасної релігієзнавчої науки неорелігіями називають нові конфесії, церкви, релігійні групи і духовні течії, в оформленні яких відбулися модернові процеси в релігійній сфері. Це об'єктивне явище зумовлене реакцією частини соціуму на результати науково-технічної революції (утвердження індустріального урбанізованого суспільства, зміни технологій, тотальну автоматизацію та комп'ютеризацію, підкорення космосу і т.ін.), що, в свою чергу, призвело до руйнації та трансформації світоглядних парадигм, життєвих пріоритетів, ідеалів, ціннісних та нормативних систем і, зрештою, яскраво проявилось у своєрідному бунтарстві в ідеології та політиці, помітно зблизило, а подекуди, й поєднало східну і західну культури, позначилось на кризі традиційних церков і релігій.

Неорелігійний бум захопив Захід в 60-х роках, набув свого апогею в 70-х і дещо загальмував у 80-х, перейшовши, здебільшого, від бунтарського заперечення і несприйняття світу до активного інтегрування в ньому.

Однак, глобальні соціальні зрушення 90-х років, пов'язані з падінням тоталітарних режимів у Східній Європі, надали потужного імпульсу неорелігійним рухам, відкривши перед ними величезний простір і можливості для поширення своїх ідей. Це певною мірою стосується і України. Саме в цей час розпочалось безпрецедентне поширення НР на її теренах. Цьому сприяли, в першу чергу: наявність духовного вакууму, особливо серед молоді, після втрачених ілюзій та ідеалів, її незмінний потяг до нового, яке ще недавно було далеким і забороненим; поряд з цим, зневіра людей в традиційній релігійності та криза в українському православ'ї. Динамічному розвитку НР слугували і процеси демократизації нашого суспільства, наявна законодавча база в галузі державно-церковних відносин, утвердження в суспільстві принципів плюралізму, в т.ч. і релігійного.

Не останню роль в поширенні неорелігій відіграла їх інтенсивна пропаганда місіонерами із-за кордону та засобами масової інформації, а також значна фінансова спроможність НР, можливість надання фінансової підтримки своїм послідовникам, модернові форми та методи проведення богослужінь тощо.

Ми стали свідками відвертого захоплення частиною соціуму астрологією та хіромантиєю, магією, гаданнями та пророцтвами, масовими зціленнями. Цілком зрозуміло, що на цьому ґрунті досить рясно проростали зерна, посіяні проповідниками неорелігій.

Активне поширення НР на посткомуністичному просторі помітно позначилось і на загальній релігійній ситуації у світі. Неорелігійний рух піднявся до нової хвилі. Експерти-релігієзнавці в багатьох країнах світу зафіксували значний приріст прихильників вже існуючих неорелігійних течій та появу нових, в тому числі, і деструктивного, екстремістського характеру, наслідком діяльності яких стали драматичні події та трагедії, що потрясли світ. Йдеться про масові самогубства послідовників неорелігійних рухів "Гілка Давида", "Храм Сонця", "Райські ворота", антигуманну діяльність японської релігійної організації "АУМ сінрікьо" та деяких інших воєнізованих культових об'єднань.

* перший заступник голови Державного комітету України у справах релігій, к.філос.н.